

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΕΒΡΑΙΟΥΣ ΤΗΣ ΖΙΧΝΑΣ (ΙΔ΄ ΑΙΩΝΑΣ)

Ανάμεσα στα πολυάριθμα έγγραφα του Κώδικα Β΄ της Μονής του Αγίου Ιωάννη κοντά στις Σέρρες, τέσσερα αναφέρονται στους Εβραίους (*Ιουδαίους*) της Ζίχνας¹. Το *κάστρο* της Ζίχνας συνιστά, μετά τις Σέρρες, ένα σημαντικό αστικό κέντρο της μεσαιωνικής ανατολικής Μακεδονίας. Μαζί με τις Σέρρες, έδρας των σέρβων ηγεμόνων από το 1345, που καταλαμβάνονται από το Στέφανο Dušan, μέχρι τη μάχη του Έβρου το 1371, είναι οι κύριοι πόλοι διοίκησης και οικονομίας ως τη χερσόνησο του Άθω. Είναι δύο πλήρη διοικητικά κέντρα και η οργάνωσή τους αναπαράγει άρτια τους μηχανισμούς της Κωνσταντινούπολης ή της Θεσσαλονίκης. Τούτο φαίνεται π.χ. σε μία δίκη στο δικαστήριο της Μητρόπολης της Ζίχνας (1344), όπου ως κριτές παρίστανται, μεταξύ άλλων, οι εξής προσωπικότητες: ο Θεόδωρος Ντεκαλαβρίας *κεφαλή* του κάστρου της Ζίχνας, ο Μιχαήλ Μαυροφόρος, *κριτής του θεοφρουρήτου φωσσάτου* και ο Ιωακείμ, *μητροπολίτης Ζίχνας*². Τέλος, όταν ο κράλης Στέφανος κατέλαβε το μακεδονικό χώρο, οι Ζιχνιώτες ζήτησαν και έλαβαν χρυσόβουλλο, που εγγυόταν (αν δεν επηύξανε) τα κεκτημένα τους προνόμια, όπως ακριβώς οι Αγιορείτες³.

Δε γνωρίζουμε βέβαια τον πληθυσμό της πόλης. Ωστόσο, η έκταση του εγκαταλειμμένου σήμερα οικισμού της Ζίχνας φαίνεται αρκετά μεγάλη και η οχύρωσή της επαρκής για ένα σημαντικό μεσαιωνικό κάστρο - οικισμό. Τα έγγραφα του κώδικα Β΄ που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στη Ζίχνα, μαρτυρούν πυκνή κατοίκηση, οικήματα *άνωγεοκάτωγα* και εργαστήρια, που

---

1. Βλ. L. Benou, *Le Codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrome Serrès XIIIe-XIVe siècles*, Παρίσι 1998 (= *Codex*), αρ. 125, 154, 215· A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée*, Παρίσι 1955, αρ. 28, 39.

2. Λ. Μαυρομάτης, «Η στρατιωτική υπηρεσία στη Μακεδονία τον ΙΔ΄ αι.», *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος, 12ος-17ος αι.*, Αθήνα 1998, σελ. 152.

3. Βλ. σημ. 8.

ασφαλώς θα αποτελούσαν γειτονιές ή, καλύτερα, ενορίες της πόλης. Σε μία τέτοια γειτονιά ζούσαν συγκεντρωμένοι οι ρωμανιώτες Εβραίοι του κάστρου. Τα δώδεκα «τζάκια» που συγκροτούν οι Εβραίοι, απογεγραμμένα σαν μία μικρή (αγροτική) κοινότητα σε πρακτικό (*ἀπογραφική ἀποκατάσταση*) και καταχωρημένα σε χρυσόβουλλα ως «οι Ιουδαίοι της Ζίχνας», κατέβαλλαν, όπως ακριβώς οι πάροικοι, φόρο στο δημόσιο και αποτελούσαν, όπως θα δούμε πιο κάτω, πηγή εισοδήματος για κάποιο προνομιούχο αριστοκράτη, όπως η Μονή Προδρόμου το ΙΔ΄ αιώνα⁴. Στην προκειμένη περίπτωση δε χρησιμοποιείται ο όρος *οίκονομία* αλλά *προσόδιον*⁵. Το 1328, ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος, ευθύς μετά τον εξαναγκασμό σε παραίτηση του Ανδρόνικου Β΄, απολύει χρυσόβουλλο λόγο προς τον οπαδό του⁶, ζιχνιώτη μοναχό Ιάκωβο, παραχωρώντας του ως γονική κτήση το *extra muros* μονύδριο της Παναγίας της Οστρινής και την εκκλησία της Αγίας Αναστασίας με την περιοχή τους, γη 60 μοδίων στο Θολό (ανατολική όχθη του Στρυμόνα), την οποία αποσπά από την πρόνοια του Αλεξίου Παλαιολόγου και *τὰ ἀπαιτούμενα χάριν τέλους ἔτησίως ἀπὸ τὸ εἰς τὸ κάστρον τοῦ Ζίχνα Ἰουδαίων νομισμάτων κ*⁷. Το μονύδριο, η εκκλησία και τα χωράφια στο Θολό παρέχονται στον Ιάκωβο ως κληρονομικά ενώ ο φόρος των Εβραίων ισοβίως: ο λόγος της εξαιρέσης αυτής μας διαφεύγει.

Το 1345, ο κράλης ακόμη, Στέφανος καταλαμβάνει τις Σέρρες και οι μοναχοί της Μονής Προδρόμου ζητούν (*ἐζήτησαν, ἔδεθήσαν*) και λαμβάνουν (*εὐηργετήθησαν*) εγγυήσεις για τα παλιά και νέα εισοδήματά τους από πρόνοιες και τις σχετικές φορολογικές απαλλαγές. Ο Dušan στα πλαίσια της πολιτικής του έναντι της άρχουσας τάξης στις πρόσφατα κατακτημένες περιοχές, αποδέχεται το αίτημα των μοναχών και απολύει χρυσόβουλλο στο οποίο απαριθμούνται οι αγροτικές κοινότητες, που απαρτίζουν την έγγειο περιουσία του μοναστηριού. Ανάμεσά τους *οἱ Ἰουδαῖοι οἱ ἐντὸς τῶν Ζιχνῶν*⁸.

Στον κώδικα περιέχεται ένα ακέφαλο πρόσταγμα με μηνολόγιο *μηνί Ἰουλίῳ, ἰνδικτιῶνος α*⁹. Ο αυτοκράτωρ μετά από παράκληση του νεμομέ-

4. Όπως προκύπτει και από τη φωτογραφία του φύλλου του κώδικα ο κατάλογος των Εβραίων είναι κατά πάσα πιθανότητα ατελής: *Codex*, σελ. 208-209, 563, 267-268.

5. *Codex*, σελ. 268.

6. *Codex*, σελ. 267.

7. *Codex*, σελ. 268.

8. A. Guillou, *ό.π.*, σελ. 129. Για την πολιτική των προνομίων του Dušan βλ. τις μελέτες των Lj. Maksimović και Λ. Μαυρομάτη στον τόμο: *Ι. Μ. Βατοπεδίου. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1999, σελ. 73-79 και 81-86 αντίστοιχα.

9. *Codex*, σελ. 416-417 και σημ. 409. Προτείνεται το έτος 1333 χωρίς να ληφθούν υπόψη τα στοιχεία που παραθέτουμε.

νου το φόρο των Ιουδαίων, ορίζει ότι δεν πρέπει να επιβαρύνονται οι Ιουδαίοι με αγγαρείες (πρακτική συνήθης για τους χωρικούς /παοικούς) και *έτερα έπιβλαβή και κακωτικά* (δηλαδή τους φόρους που βαρύνουν συλλογικά την αγροτική κοινότητα), ώστε να είναι σε θέση να καταβάλλουν στο μοναστήρι *τά άνηκοντα τούτω δίκαια*. Με άλλα λόγια, οι Εβραίοι της Ζίχνας αποτελούν ιδιαίτερη φορολογική ενότητα, η οποία συνιστά μία πρόνοια /οικονομία, που παραχωρήθηκε αρχικά στο μοναχό Ιάκωβο και εν συνέχεια στη μονή Προδρόμου από τον Ανδρόνικο Γ΄ και ανανεώθηκε από τον Dušan το 1345.

Πότε όμως συντάχθηκε το πρόσταγμα; Θα προτεινάμε, με επιφύλαξη, το έτος 1348 (ινδικτιών α΄) και το Στέφανο Dušan ως συντάκτη τόσο διότι παραλήπτης είναι η Μονή και όχι ο φίλος του Ανδρονίκου Γ΄, μοναχός Ιάκωβος, προνοiάριος από το 1328 και κάτοχος προστάγματος, στο οποίο ουδεμία μνεία υπάρχει διακοπής της είσπραξης των οφειλομένων 20 νομισμάτων από τους Εβραίους. Αντίθετα, αρκετές μαρτυρίες συνηγορούν στην αδυναμία των προνοιαρίων και των φορολογουμένων να εισπράξουν και να καταβάλουν αντίστοιχα τους φόρους τους κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του Dušan στη Μακεδονία¹⁰. Το πρόσταγμα του 1348 είναι εξάλλου σαφές: το μοναστήρι *στερείται* του φόρου των Εβραίων της Ζίχνας εξαιτίας των *κεφαλῆ* και των *τά δημόσια διενεργούντων* στο κάστρο της Ζίχνας, που επιβαρύνουν τους Εβραίους για λογαριασμό τους αγνοώντας τα δικαιώματα του προνοιαρίου¹¹.

Ο κατάλογος των Εβραίων, όπως αναφέραμε, περιλαμβάνει δώδεκα οικογένειες, 33 άτομα. Συχνά παραλείπεται το όνομα και αναφέρεται ο βαθμός συγγένειας με τον αρχηγό της οικογένειας (γιος, θυγατέρα, γαμβρός κ.λπ.)¹². Η παρουσία αναγράφεται αδρά (οικία, εργαστικών). Αντίθετα, για τα αμπέλια (Λουκοβίκεια, Σβεντενίτζα, Σφολενός) αναφέρονται οι μόδιοι. Το οφειλόμενο τέλος αναγράφεται σε υποδιαιρέσεις του υπερπύρου αλλά πολύ απέχει το συνολικό ποσό από τα οφειλόμενα 20 νομίσματα του Ανδρονίκου Γ΄: λείπουν όχι τόσο οικογένειες αλλά, όπως πιστεύουμε, τα συλλογικά τέλη που κατέβαλλε η εβραϊκή κοινότητα της Ζίχνας¹³. Τα μέλη της είναι προφα-

10. Λ. Μαυρομμάτης, *ό.π.* Ο ίδιος, «Sur les antagonismes en Macédoine sous la domination serbe», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, Αθήνα 1996, σελ. 330-337.

11. *Codex*, σελ. 417.

12. *Codex*, σελ. 208-209.

13. Τα πρακτικά περιλαμβάνουν δύο κατηγορίες τελών: αυτά που οφείλονται από κάθε σπιτικό και αυτά που το βάρος τους αφορά την αγροτική κοινότητα στο σύνολό της. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχουν διασωθεί πρακτικά για αστικά κέντρα. Οι φόροι π.χ. καταμερίζονταν ανά οικογένεια και ανά ενορία.

νός τεχνίτες και αρκετοί έχουν εργαστήρια, που όμως δεν προσδιορίζεται το είδος τους και σχεδόν όλοι έχουν από δύο ή τρεις μοδίους αμπέλια σε χωριά του Στρυμόνα, όπως λ.χ. στη Λουκοβίχεια (σήμερα Μεσολακιά), τα οποία ασφαλώς νοικιάζουν σε χωρικούς. Τέλος, δεν προκύπτει ότι οι Εβραίοι φορολογούνταν επαχθέστερα από τους χριστιανούς κατοίκους της περιοχής. Είναι σαφές όμως ότι κατοικούν όλοι μαζί, στα σπίτια τους (κάθε οικογένεια έχει το δικό της) σε μια ορισμένη γειτονιά του κάστρου. Λατρευτικός χώρος δεν αναφέρεται. Να υποθέσουμε ότι ως τόπος λατρείας χρησιμοποιόταν ένα από τα οικήματα; Ο περιληπτικός και ελλειπτικός κατάλογος αυτός έχει συνταχθεί και εν συνεχεία καταχωρηθεί στον κώδικα με βάση το πρακτικό ενός απογραφέως, που εκτελούσε όσα εντελλόταν από το χρυσόβουλλο του 1328 και το πρόσταγμα, κυρίως, του 1332¹⁴.

Παραθέτουμε τον κατάλογο των εβραϊκών «τζακιών» της Ζίχνας¹⁵:

1. *Σταμάτης* και *Φράγκα*, ένας γιος (Σαμπάτις), μία θυγατέρα παντρεμένη. Περιουσία: οικία ανωγεωκάτωγος, εργαστικών, δύο αμπέλια (το ένα αγορασμένο¹⁶ από τη Μονή του Αγίου Βασιλείου στο Σφολενό, 3 μόδιοι). Τέλος 0,5 υπέρπυρο.

2. *Σελεμιγκίας* και *Ευδοκία*, ένας γιος (Σολομών), μία θυγατέρα παντρεμένη. Περιουσία: οικία ανωγεωκάτωγος. Τέλος [   ].

3. *Βαραχίας* ο *Ευθύμος* και *Αρχόντισσα*, γιοι (τουλάχιστον δύο). Περιουσία: οικία, αμπέλι στη Σβεντενίτζα, 2 μόδιοι. Τέλος 0,5 υπέρπυρο.

4. *Δρόσος* και *Άννα*. Περιουσία: οικία ανωγεωκάτωγος. Τέλος 1/3 υπέρπυρο.

5. *Καλός*, ένας γιος. Περιουσία: οικία, εργαστικών. Τέλος 1/3 υπέρπυρο.

6. *Ήλιος* γιος του *Καλού* και *Ευδοκία*. Περιουσία: 2 οικήματα. Τέλος 0,5 υπέρπυρο.

7. *Ήλιος Βλάχος* ο αδελφός του *Ευθυμίου* (*Βαραχία*) και *Άννα*, ένας γιος. Περιουσία: οικία, εργαστικών, αμπέλι στη Σβεντενίτζα, 2,5 μόδιοι, αμπέλι στο Σφολενό, 2 μόδιοι. Τέλος 1 υπέρπυρο.

14. Σε μία όψιμη απογραφή (1Ε΄ αι.) *Codex*, σελ. 360, αναφέρεται ως πάροικος της Μονής ο Ιουδαίος ο Γραμματικός που οφείλει 5 δουκάτα. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι πρόκειται για έναν εβραίο συμβολαιογράφο (γραμματικό) της Ζίχνας, ενοικιαστή κάποιων γαιών της Μονής.

15. *Codex*, σελ. 208-209.

16. *Codex*, σελ. 208. *Ήτερον* (εννοείται *αμπέλιον*) *εις τόν Σφολενό από τής μονής τού Αγίου Βασιλείου...* Οι δικαιοπραξίες, άρα, μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών επιτρέπονταν.

8. Μω[υ]σής και [ ], ένας γιος, οικία ανωγεωκάτωγος, αμπέλι στη Λοκουβίκεια, 2 μόδιοι. Τέλος 0,5 υπέρπυρο.

9. [ ] ό Ξένος και Καλή, γιος Ηλίας, θυγατέρα. Περιουσία: οικία, εργασιακόν, αμπέλι στη Σβεντενίτζα, μόδιοι [ ]. Τέλος [ ].

10. Δαυίδ ο γυναικάδελφος του Σταμάτη (βλ. αρ. 1), μητέρα. Περιουσία: οικία. Τέλος 1/4 υπερπύρου.

11. Ήλίας και [ ]. Περιουσία: οικία ανωγεωκάτωγος. Τέλος 1/3 υπερπύρου.

12. Λέων ό Σερριώτης και Καλή. Τέλος [ ].

Επιβάλλονται ορισμένες επισημάνσεις: Οι εβραϊκές οικογένειες έχουν απογραφεί κατά τη συνήθη βυζαντινή πρακτική: ο σύζυγος, αρχηγός της οικογένειας και υπόλογος έναντι του δημοσίου ή του προνοιαρίου, η σύζυγος και τα παιδιά, παντρεμένα ή ανύπαντρα, που ζουν υπό την οικονομική ευθύνη του αρχηγού της οικογένειας. Αδέλφια ή παιδιά που έχουν συστήσει δικό τους «σπιτικό» αποτελούν αυτόνομη οικονομική μονάδα όπως π.χ. ο Ηλίας ο Βλάχος, αδελφός του Ευθύμιου Βαραχία ή ο (χήρος) Δαυίδ, γυναικάδελφος του Σταμάτη, που συντηρεί τη μητέρα του ή ακόμη ο Ηλίας ο γιος του (χήρου) Καλού¹⁷. Η σύνθεση της οικογένειας παραμένει αυτή που εμφανίζουν τα *πρακτικά* της Μακεδονίας ή, ορθότερα, οι απογραφές του βόρειου μεσογειακού χώρου¹⁸. Έχουν, τέλος, περιληφθεί στο πρακτικό μόνο τα μέλη κάθε οικογένειας που μετέχουν στην παραγωγή. Παρουσιάζει ακόμη ενδιαφέρον ότι ορισμένοι Εβραίοι είναι κάτοχοι μόνο αμπελιών και καθόλου άλλης καλλιεργήσιμης γης, βοσκοτοπίων και ζώων. Η ιδιαιτερότητα αυτή της σύνθεσης των περιουσιακών τους στοιχείων οδηγεί στην υπόθεση ότι οι Εβραίοι αυτοί μετέχουν μόνο στον εκρηματισμένο τομέα της οικονομίας (μεταποίηση προϊόντων σε εργαστήρια, οινοπαραγωγή). Πιο συγκεκριμένα, οι επενδύσεις που πραγματοποιούσαν —τόσο για τις εγκαταστάσεις των εργαστηρίων, νήματα, υφάσματα, δέρματα, όσο και για τα αμπέλια— θα πρέπει να ήταν αρκετά αξιόλογες. Η κατανομή τους σε δύο τομείς παραγωγής, μεταποίηση και εμπορευματική καλλιέργεια, ενδεχομένως παραπέμπει σε προωθημένη για το ΙΔ΄ αιώνα οικονομική λογική και συμπεριφορά, δηλαδή επιχειρείται η διασπορά των οικονομικών κινδύνων από τις ποικίλες κρίσεις της εποχής «πόλεμοι, λιμοί, λοιμοί κ.λπ.).

17. Πβ. L. Mavrommatis, «La pronoia d'Alexis Commène Raoul à Prévista», *Σύμμεικτα* 13 (1999), σελ. 206 κ.εξ.

18. Για τη σχετική συζήτηση βλ. L. Mavrommatis, *ό.π.* Ο ίδιος, «Un praktikon inédit de Démétrius Apelméné (1301)», *Recueil des travaux de l'Institute d'études byzantines* 38 (1999-2000), σελ. 299-308.

Οι Εβραίοι της Ζίχνας συνιστούν μία ιδιαίτερη ενότητα μέσα στην πόλη. Ζουν στη δική τους γειτονιά, απογράφονται ξεχωριστά και αποτελούν αυτόνομη φορολογική μονάδα, τα έσοδα της οποίας νέμεται είτε το αυτοκρατορικό ταμείο ή κάποιος προνοιάριος. Εμφανίζονται «αστικοποιημένοι», με ό,τι σημαίνει η λέξη για μια βαθύτατα συντηρητική, αγροτική κοινωνία, και σχετικά εύποροι. Φαίνονται να έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις και τα ίδια δικαιώματα με τους υπόλοιπους κατοίκους της Ζίχνας, μια και δε γίνεται μνεία εξαίρεσής τους. Η εβραϊκή οικογένεια είναι πυρηνική (το ζευγάρι και δύο συνήθως παιδιά). Σπανιότερα περιλαμβάνει στους κόλπους της μία χήρα μητέρα ή ένα ακόμη ζευγάρι παντρεμένης θυγατέρας, το πρότυπο της χριστιανικής οικογένειας στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Δεν είναι «μειονότητα» και η γειτονιά δεν εμφανίζει τα χαρακτηριστικά ενός πρώιμου γκέτο. Ωστόσο ο διαφορετικός τρόπος ζωής και η διαφορετική πίστη οδηγούν αναπόφευκτα προς μία άλλη ταυτότητα και εικόνα του άλλου.